

ЗАВАЦЬКА НАТАЛІЯ ЄВГЕНІВНА

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєвєродонецьк

КОВАНДА ОКСАНА ВОЛОДИМИРІВНА

здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєвєродонецьк

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТРУКТУРИ АДАПТИВНОГО ПРОЦЕСУ ОСОБИСТОСТІ ЗРІЛОГО ВІКУ ТА БАР'ЄРІВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ

У статті надано соціально-психологічний аналіз структури адаптивного процесу особистості зрілого віку та бар'єрів соціальної адаптації. З'ясовано, що критерії зниження адаптаційного потенціалу включають такі показники інтраперсональних складових: неадекватність самооцінки, незбалансованість локусу контролю, підвищену агресивність, фрустраційну напруженість, емоційну нестійкість, перевагу його захисного типу реакцій на ситуацію фрустрації у поєднанні з екстрапунітивною спрямованістю, дезінтеграцію між потребою у досягненні головних життєвих цінностей та можливістю їхнього досягнення в реальності, перевагу унікаючої мотивації, наявність акцентуацій або психопатії. Показниками інтерперсональних складових, які знижують адаптаційний потенціал особистості, є: недостатність психологічної (емоційної, когнітивної) та інструментальної підтримки, обмежена соціальна мережа підтримки, низький рівень соціальної інтеграції. Отримані дані щодо ступеня соціальної адаптації враховувалися при диференціації психокорекційних заходів у системі реадаптації досліджуваних. Крім того, системне і цілісне осмислення процесу реадаптації особистості має принципове значення для теорії й практики соціальної роботи, яка спрямована на підтримку, розвиток особистості, реадаптацію індивідуальної та соціальної суб'єктності особи. Маючи форму соціального проектування та прогнозування (структурна соціальна робота) і безпосередньої роботи з особою (психосоціальна робота), вона надає можливість здійснити системний підхід до реадаптації особи зрілого віку. Стратегія сучасної соціальної роботи в ході реадаптації особистості вбачається в активізації позиції особистості через підвищення її самостійності, її здатності контролювати своє життя і вирішувати свої проблеми – через підвищення її адаптаційного потенціалу.

Ключові слова: *особистість, зрілий вік, соціальна адаптація, адаптаційний потенціал, психологічна допомога.*

Постановка проблеми. Процес повторного включення особи в суспільний контекст передбачає формування у неї компенсаторних

соціальних навичок. Необхідність такого процесу реадаптації виникає у тому разі, коли відбувається різка зміна умов життя: після повернення з місць позбавлення волі, після участі у збройних конфліктах, звільнення у запас або у відставку, після позбавлення узалежнення від психотропних речовин. Вплив цих змін часто перевищує наявний адаптаційний потенціал особистості, що призводить до різноманітних порушень в її соціальній сфері, виникнення нервово-психічних та психосоматичних розладів, девіантної поведінки. Підвищення адаптаційного потенціалу особистості є основним чинником процесу соціальної реадаптації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження за цією проблематикою майже виключно були пов'язані з медико-психологічними аспектами – переважно з особливостями посттравматичної реабілітації учасників бойових дій (Н.В. Дмитрієва, М.В. Друмова, О.О. Лазебна, Л.Ф. Шестопалова та ін.) чи медико-соціальною реабілітацією осіб з алкогольною або наркотичною залежністю (В.Ю. Зав'ялов, І.М. П'ятницька, І.І. Шуригіна та ін.), або з соціальними аспектами реадаптації дезадаптованих осіб, які повернулися з місць позбавлення волі (Т.Р. Татидінова, В.М. Трубников та ін.). Крім того, процеси адаптації та реадаптації осіб зрілого віку розглядалися в структурі професіоналізації особистості педагогів (Л.П. Бутузова, Г.Г. Горєлова, К.У. Чимбеленге та ін.), професійної адаптації працівників органів внутрішніх справ (Д.О. Кобзін, В.В. Конопльов, А.П. Москаленко, В.О. Соболев). Лише порівняно недавно вчені почали досліджувати проблеми прогнозування психологічних наслідків локальних військових конфліктів (А.Г. Маклаков, В.В. Стасюк, С.В. Харченко, С.В. Чермянін, Є.Б. Шустов та ін.), соціально-психологічної реадаптації інвалідів бойовий дій (П. П. Іванов, О.Г. Караяні, Н. В. Тарабрина), психолого-педагогічні умови адаптації осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі (С.В. Бабурін, М.Г. Шурухнов, О.М. Яковлев), особливості соціально-психологічної реабілітації хворих на алкоголізм чи наркоманію, які перебувають у стадії ремісії (Б.С. Братусь, О.М. Грязнов, Ф.С. Мжельський, І.А. Новиков, О.П. Тимофєєва) [1-6]. Отже, при такому підході поза уваги вчених залишається такий фактор соціальної реадаптації, як адаптаційний потенціал особистості, відсутність якого може зробити неефективними заходи, спрямовані на оптимізацію психофізіологічних станів чи соціально-психологічної складової.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Загальна кількість досліджуваних становила 792 обстежуваних віком від 40 до 52 років. Емпіричні дані по цих групах досліджуваних були зібрані протягом 4 років.

Контингент обстежуваних на констатувальному етапі дослідження складався з клієнтів Центру медико-соціальних та

психотехнологій м. Северодонецьк. Кількість досліджуваних на констатувальному етапі становила 522 обстежуваних віком від 40 до 51 року. На формувальному етапі у дослідженні взяли участь 270 респондентів зрілого віку (від 41 до 52 років). Відбір психокорекційних груп відбувався у такий спосіб: враховувалася відносна однорідність групи за віком (різниця не більше ніж чотири роки); максимальна різномірність досліджуваних за акцентуаціями характеру (по можливості ми поєднували у групі учасників з різними типами акцентуацій); чисельність могла бути різною, але не більше 10-12 осіб; групи були закритими. Ми не включали до групи більше двох учасників з вираженими труднощами у міжособистісному спілкуванні, а також досліджуваних з інтелектуальним зниженням, психопатів збудливого типу та досліджуваних з вираженими фізичними недоліками.

Методика емпіричного дослідження була побудована таким чином, що стало можливим вивчити ті параметри, які, за нашими припущеннями, впливають на рівень адаптаційного потенціалу особистості зрілого віку. Так, для вивчення показників інтраперсональних складових адаптаційного потенціалу досліджуваних, зокрема для: а) визначення особливостей сфери самосвідомості: методика діагностики самооцінки (С.А. Будассі), методика діагностики локус-контролю (Дж. Роттера), методика діагностики інтраперсональних відносин (Т. Лірі); б) визначення особливостей індивідуально-типологічної та емоційно-вольової складових адаптаційного потенціалу: опитувальник Леонгарда-Шмішека, опитувальник 16 PF (Р. Кеттелла), тест фрустраційної толерантності (С. Розенцвейга), методика кольорового вибору (М. Люшера), тест Е. Вагнера; в) визначення особливостей змістовного аспекту мотиваційно-ціннісної сфери: методика вивчення ціннісних орієнтацій (співвідношення «цінності» та «доступності» в різних життєвих сферах) О.Б. Фанталової, динамічних аспектів мотивації: мотиваційний тест (Х. Хекхаузена). Для вивчення показників інтерперсональної складової адаптаційного потенціалу досліджуваних, зокрема для: а) визначення особливостей емоційної та інструментальної підтримки, соціальної інтеграції: опитувальник соціальної підтримки F-SOZU-22 (G. Sommer і T. Fydrich) в адаптації А.Б. Холмогорової та співавторів; б) виявлення наявних джерел підтримки, обсягу і характеру соціальних контактів, а також верифікації даних опитувальника соціальної підтримки відносно рівня емоційної та інструментальної підтримки використовувався: «Інтегративний опитувальник соціальної мережі», розроблений Т.В. Довженко.

Аналіз даних структурованого інтерв'ю, документів, експертних оцінок, наданих соціальними працівниками, працівниками служби

зайнятості, членами сім'ї, дозволили нам провести диференціацію ступеня соціальної адаптації досліджуваних.

Зокрема, на основі експертних оцінок визначалися такі параметри ступеня соціальної адаптації досліджуваних: соціальна активність, рівень інтеграції з середовищем, коло спілкування, наявність позитивних соціальних контактів, дружніх міжособистісних відносин з оточуючими. На основі аналізу документів визначалися соціальний статус, професійна самореалізація, соматичне благополуччя досліджуваних. Структуроване інтерв'ю включало низку блоків: життєвий досвід; взаємини в сім'ї; ставлення до роботи; ставлення до друзів та протилежної статі; соціальна активність; рефлексія, образ «Я», ціннісні орієнтації. Дані структурованого інтерв'ю дали можливість порівняти суб'єктивне бачення досліджуваних і тих параметрів, які були визначені експертами: самостійність у прийнятті рішень, відстоювання своєї думки, високі комунікативні навички, стабільність емоційної сфери, адекватність афективних реакцій.

У відповідності з зазначеними параметрами, досліджувані були розподілені на групи відповідно до ступеня соціальної адаптації (дезадаптації). Так, за вибіркою виявилось 29,7% соціально адаптованих досліджуваних. Досліджувані з частковою соціальною адаптацією (23,9% осіб) характеризуються середнім рівнем інтегруючої та диференціюючої рефлексивності. Когнітивні установки, спрямовані на себе, мають емоційно-нейтральний, рідше позитивний зміст. Їх відрізняє емоційний дискомфорт, низький ступінь задоволення відносинами з оточуючими, своїм соціальним статусом, основними формами своєї діяльності, ступенем реалізації основних потреб, рівнем самореалізації. Частими для таких досліджуваних є прояви комплексу вищості, демонстративної поведінки. У зовнішній поведінці, у співпраці є елементи демонстративності, часто суперництва.

Досліджуваних з тотальним ступенем соціальної дезадаптації (34,1% осіб) відрізняє невисокий рівень інтегруючої рефлексивності, при цьому диференціююча складність образу «Я» відзначається переважно негативним або нейтральним змістом. Досліджувані малоконтактні, пасивні, безініціативні. Крім того, вони характеризуються несформованим самоконтролем поведінки, схильністю до агресії, високим ступенем конформності та надмірною орієнтованістю на норми поведінки свого мікросередовища. Їм притаманний низький ступінь самосприйняття, неадекватна або слабодиференційована, нестійка самооцінка та рівень домогань. Виражені невротизація та депресивний настрій.

Деструктивний ступінь соціальної дезадаптації досліджуваних (12,3% осіб) означає низький ступінь інтеграції з середовищем (навіть до дезінтеграції), низький соціальний статус, відсутність глибоких

особистісних контактів, обмежене коло спілкування, соціальну пасивність, замкнутість, низький рівень працездатності та успішності діяльності (іноді – до дезорганізації діяльності), недостатні комунікативні навички, використання неадаптивних патернів поведінки (конфліктність, агресивність). Відзначається циклотимність, знижена емоційна стійкість, неадекватність афективних реакцій, частіше – домінування депресивного емоційного фону.

Різницю ступеня соціальної адаптації досліджуваних ми пов'язуємо з різним рівнем їх адаптаційного потенціалу – високим або середнім рівнем у соціально адаптованих осіб та середнім або низьким – у частково адаптованих.

Отримані дані щодо ступеня соціальної адаптації враховувалися при диференціації психокорекційних заходів у системі реадптації досліджуваних. Крім того, системне і цілісне осмислення процесу реадптації особистості має принципове значення для теорії й практики соціальної роботи, яка спрямована на підтримку, розвиток особистості, реадптацію індивідуальної та соціальної суб'єктності особи. Маючи форму соціального проектування та прогнозування (структурна соціальна робота) і безпосередньої роботи з особою (психосоціальна робота), вона надає можливість здійснити системний підхід до реадптації особи зрілого віку. Стратегія сучасної соціальної роботи в ході реадптації особистості вбачається в активізації позиції особистості через підвищення її самостійності, її здатності контролювати своє життя і вирішувати свої проблеми – через підвищення її адаптаційного потенціалу.

Висновки. Емпіричне дослідження виявило, що чинниками соціальної дезадаптації осіб зрілого віку в разі різкої зміни їхньої життєвої ситуації є: низький ступінь інтеграції до свого мікросередовища (відсутність глибоких міжособистісних контактів, обмежене коло спілкування); соціальна пасивність, низький соціальний статус; відсутність професійних досягнень та низький рівень продуктивної діяльності взагалі.

Список використаної літератури:

1. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22, № 1. – С. 16–24.
2. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов / К. Н. Поливанова. – М. : Академия, 2000. – 184 с.
3. Посохова С. Т. Психология адаптирующейся личности / С. Т. Посохова. – СПб. : РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – 240 с.
4. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: Теоретико-методологический аспект / М. В. Ромм. – Новосибирск : Наука, 2002. – 275 с.

References:

1. Maklakov A. G. Lychnostnyj adaptacyonnyj potencyal: ego moylyzacyja y prognozyrovanye v ekstremal'nyh uslovyjah / A. G. Maklakov // *Psyhologicheskij zhurnal*. – 2001. – T. 22, № 1. – S. 16–24.
2. Polyvanova K. N. *Psyhologija vozrastnyh kryzysov* / K. N. Polyvanova. – M. : Akademyja, 2000. – 184 s.
3. Posohova S. T. *Psyhologija adaptirujushhejsja lychnosty* / S. T. Posohova. – SPb. : RGPU ym. A. Y. Gercena, 2001. – 240 s.
4. Romm M.V. *Adaptacyja lychnosty v socyume: Teoretyko-metodologicheskij aspekt* / M. V. Romm. – Novosybyrsk : Nauka, 2002. – 275 s.

Завацкая Н.Е., Кованда А.В.

Социально-психологический анализ структуры адаптивного процесса личности зрелого возраста и барьеров социальной адаптации

В статье приведены данные социально-психологического анализа структуры адаптивного процесса личности зрелого возраста и барьеров социальной адаптации. Выяснено, что критерии снижения адаптационного потенциала личности зрелого возраста включают такие показатели интраперсональных составляющих: неадекватность самооценки, несбалансированность локуса контроля, повышенную агрессивность, фрустрационную напряженность, эмоциональную неустойчивость, преимущество эго-защитного типа реакций на ситуацию фрустрации в сочетании с экстрапунитивной направленностью, дезинтеграцию между потребностью в достижении главных жизненных ценностей и возможностью их достижения в реальности, предпочтение избегающей мотивации, наличие акцентуаций или психопатии. Показателями интерперсональных составляющих, которые снижают адаптационный потенциал личности зрелого возраста, являются: недостаточность психологической (эмоциональной, когнитивной) и инструментальной поддержки, ограниченная социальная сеть поддержки, низкий уровень социальной интеграции. Полученные данные учитывались при дифференциации психокоррекционных мероприятий в системе реадaptации испытуемых. Кроме того, системное и целостное осмысление процесса реадaptации личности зрелого возраста имело принципиальное значение для теории и практики социальной работы, направленной на поддержку, развитие личности, реадaptацию индивидуальной и социальной субъектности человека. Имея форму социального проектирования и прогнозирования (структурная социальная работа) и непосредственной работы с личностью (психосоциальная работа), она позволяет осуществить системный подход к реадaptации лиц зрелого возраста. Стратегия современной социальной работы в ходе реадaptации личности усматривается в активизации позиции личности вследствие повышения ее самостоятельности, ее способности контролировать свою жизнь и решать свои проблемы – повышения ее адаптационного потенциала в целом.

Ключевые слова: *медико-социальные технологии, эффективность, образовательное пространство, социальная среда, учреждение высшего образования.*

Zavatska N.E., Kovanda O.V.

Social-psychological analysis of the structure of the adaptive process of mature age and the barriers of social adaptation

The article presents the data of a socio-psychological analysis of the structure of the adaptive process of a mature person and barriers to social adaptation. It was found that the criteria for reducing the adaptive potential of a mature person include such indicators of intrapersonal components: inadequate self-esteem, unbalanced locus of control, increased aggressiveness, frustration tension, emotional instability, the advantage of an ego-protective type of reaction to a frustration situation in combination with an extrapunitive orientation, disintegration between in achieving the main life values and the possibility of achieving them in reality, prefers avoiding the motivation, the presence of accentuation or psychopathy. Indicators of interpersonal components that reduce the adaptive potential of a mature person are: lack of psychological (emotional, cognitive) and instrumental support, limited social support network, low level of social integration. The data obtained were taken into account during the differentiation of psychocorrective measures in the system of re-adaptation of subjects. In addition, a systematic and holistic understanding of the process of re-adaptation of a mature adult personality was of fundamental importance for the theory and practice of social work aimed at supporting, developing a personality, and re-adaptation of individual and social subjectivity of a person. Having the form of social designing and forecasting (structural social work) and direct work with the individual (psychosocial work), it allows a systematic approach to the rehabilitation of adults of mature age. The strategy of modern social work during the re-adaptation of a person is seen in the activation of a person's position as a result of increasing his independence, his ability to control his life and solve his problems - increasing his adaptive potential in general.

Key words: *personality, adulthood, social adaptation, adaptive potential, psychological assistance*